

Mariusz ZEMŁO

SYSTEM WARTOŚCI WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY W poszukiwaniu przyczyn przemian społecznych

Od czasu transformacji systemowej w Polsce mówi się, że społeczeństwo żyjące w granicach Rzeczypospolitej ulega procesowi dynamicznych zmian. Ich obserwacja prowadzi do stwierdzenia, że przeszliśmy, między innymi, od ładu monocentrycznego do pluralistycznego, od socjalizmu do kapitalizmu, od państwa totalitarnego do demokratycznego, od społeczeństwa zamkniętego do otwartego czy też od zaangażowanego do konsumpcyjnego. Wszystkie te przemiany łączą się generalnie z „powłokowym” wymiarem życia społecznego, czyli wymiarem formy, w jakiej się ono mieści. Dla trafniejszej identyfikacji kondycji zbiorowej ważniejsza jest jednak analiza zjawisk głębiej usytuowanych w relacjach społecznych – zjawisk dotyczących systemu aksjo-normatywnego, których bezpośrednim nośnikiem jest sam człowiek.

W ostatniej swojej książce¹ Janusz Mariański, wybitny socjolog, wieloletni profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, skupia uwagę właśnie na kluczowych elementach tego systemu: na wartościach, moralności i religii. Szcze-

gólną wagę ma rozeznanie w kwestiach dotyczących wartości – a to ze względu na pełnione przez nie funkcje. Przede wszystkim wartości stanowią „azymut” dla orientacji życiowej (nadają kierunek myśleniu, preferencjom, dokonywanym wyborom czy sposobom działania), wokół nich nadbudowuje się także sens ludzkiego życia (stając się przedmiotem odniesienia, niejednokrotnie pochłaniają one zasadniczą część energii jednostki), są podstawą budowania tożsamości (odniesienie do konkretnych wartości sprawia, że podmiot wyboru można przyporządkować jednej z wielu opcji moralnych, identyfikując go na przykład jako człowieka szlachetnego lub zdrajcę, uczciwego lub oszusta, osobę ideową lub pragmatyczną czy tolerancyjną lub nieprzejadną).

Rozeznanie w kwestiach moralności jest niemal równie istotne. Bez wyraźnych wytycznych określających granice dozwolonych działań funkcjonowanie jednostki byłoby całkowicie niezrozumiałe, chaotyczne, a ona sama mogłaby zostać uznana – w świetle współczesnych standardów – za zdziczałą. Podobnie życie zbiorowe pozbawione normatywnego uporządkowania stałoby się niezrozumiałe i nieprzewidywalne. Przypominałoby zbiór nieskoordynowanych działań jednostek, między którymi dochodziłoby do nieustannych nieporozumień i kłótni, których niecywilizowane reakcje prowadziłyby do

¹ Janusz Mariański, *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988-1998-2005-2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, ss. 723.

destrukcji. Wydaje się, że społeczności pozabawione regulacji moralnych nie miałyby szans na przetrwanie w dłuższej perspektywie czasowej. Regulacje takie występują we wszystkich zbiorowościach, ale bywają w różnym stopniu respektowane. W jednych z dużą stanowczością wymaga się ich przestrzegania – zbiorowości takie charakteryzuje rygoryzm, który prowadzi do ich wzmocnienia, w innych panuje permissywnizm i występuje tendencja do rozluźniania norm, co powoduje osłabienie tych społeczności, a niekiedy wspomniane „zdziczenie”.

Określenie kondycji religijnej opiera się na identyfikacji zakodowanych w naturze człowieka skłonności do poszukiwania pozaempirycznej siły, w odniesieniu do której odczytuje się losy świata, społeczeństw i pojedynczego człowieka. Zbadanie żywotności tego czynnika w świadomości jednostek może wskazać, czy mają one szansę obronić się przed nadmiernym zadufaniem w sobie, pychą i bezgranicznym zawierzeniem własnym możliwościom, a także przed popadnięciem w pułapkę egoistycznej anomii, odbierającej człowiekowi sens i wolę życia. Stwierdzenie silnych więzi z religią sugerowałoby pozytywną odpowiedź na to pytanie, słabych zaś – odpowiedź negatywną.

Autor omawianej książki poddał każdy z trzech wskazanych wyżej elementów analizie empirycznej. Badania te nie były jednorazowe, lecz miały cztery edycje: w latach 1988-1989, 1998, 2005 i 2017 (ich ramy czasowe obejmowały zatem trzydzieści lat), a zrealizowano je pod patronatem Katedry Socjologii Religii w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie we współpracy z Instytutem Statystyki Kościoła Katolickiego SAC im. ks. Witolda Zdaniewicza.

Ponieważ najbardziej czuły probierz zmian społecznych stanowi młodzież, ta właśnie grupa stała się punktem odniesie-

nia dla badań i interpretacji. Badania przeprowadzono na próbach ogólnopolskich, w skład których wchodził uczniowie szkół średnich (liceów ogólnokształcących, techników i zasadniczych szkół zawodowych), pochodzący z różnych ośrodków miejskich – zarówno z dużych aglomeracji: Warszawy, Krakowa, Poznania, Gdańska i Lublina, jak i z mniejszych miejscowości: Myślenic, Chełmna, Lublińca, Sieradza, Lubartowa, Szamotuł i Ostrołęki.

Uzyskane wyniki autor zreferował w trzech rozdziałach swojej książki, które poświęcone zostały kolejno religii, moralności oraz wartościom. Omawiając te kategorie, przywołał aspekty kluczowe dla rozumienia każdej z nich. W związku z religią omówił na przykład kwestie wiary, wierzeń i praktyk religijnych, postaw wobec Kościoła i doświadczenia religijnego. W odniesieniu do moralności przeanalizował stosunek młodzieży do ogólnych norm moralnych, opinie młodzieży o Dekalogu, postawy młodzieży wobec katolickich norm moralności małżeńsko-rodzinnej, a także kwestie permissywnizmu i relatywizmu moralnego w odniesieniu do młodzieży. W przypadku wartości badania dotyczyły między innymi wartości codziennych, nadających sens życiu, wartości uroczystych czy wartości podstawowych. Książka Mariańskiego obejmuje zatem szeroki zakres różnorodnych zagadnień, co pozwala na stworzenie stosunkowo pełnego obrazu analizowanych przemian społecznych.

W trosce o głębsze ujęcie tematu Janusz Mariański nie tylko opiera się na przedstawieniu wartości brzegowych, ale również wzbogaca obraz badanych faktów, uwzględniając zmienne niezależne charakteryzujące respondentów: płeć, rodzaj szkoły, miejsce zamieszkania, auto-deklarację wiary czy udział w praktykach religijnych. Omawiając każdą z podjętych kwestii, autor konsekwentnie zarysowuje ich szersze tło problemowe, przygotowuje

niejako grunt pod zasadniczą prezentację uzyskanych wyników, zapewniając im w ten sposób odpowiednie osadzenie teoretyczne.

Całość danych, które zostały zebrane w omawianych badaniach, odniesiono do trendów dominujących we współczesnym społeczeństwie i nadających mu charakter, szczególnie indywidualizacji i dezinstytucjonalizacji moralności. Zabieg taki wywiera na czytelniku pozytywne wrażenie: nie tylko wzbogaca lekturę, ale i świadczy o tym, że autor nie zatrzymał się na wąskim wycinku badanej rzeczywistości, lecz uwzględnił także szerszy kontekst społeczny omawianych kwestii, co okazuje się niewątpliwie pomocne w lepszym zrozumieniu stanu świadomości młodzieży, a także w wyjaśnieniu zjawisk na gruncie polskim nowych oraz dokonujących się przemian.

Przyjęta strategia prezentacji wyników zasadniczych badań zasługuje na pełną akceptację. Niemniej udana oraz istotna jest część książki zawierająca interpretacje i wnioski, czyli ukazująca podjęte w niej zagadnienia w sposób bardziej uogólniony. Odnosząc się do poszczególnych edycji badań, Mariański opisuje przemiany, jakim podlegają stosunek do religii, moralność oraz system aksjologiczny uczniów szkół średnich.

Znamienne jest, że w przynależności wyznaniowej młodzieży uczęszczającej szkół średnich zarysowały się znaczące zmiany. W ciągu trzydziestu lat, które dzielą pierwsze i ostatecznie zreferowanych badań, nastąpił spadek przynależności wyznaniowej młodzieży o ponad dziesięć punktów procentowych – z 95,2% do 84,6% (por. s. 44). Sytuacja ta wskazuje na „naruszenie” jednego z bardziej zachowawczych filarów społeczeństwa polskiego. Jednakże – jak zauważa Mariański – bycie katolikiem nadal pozostaje normą kulturową i traktowane jest jako naturalne. Istotny rys zachodzących przekształceń stanowi także

osłabienie więzi z Kościołem. Nie oznacza to odchodzenia od wiary, ale raczej dystans do jej zinstytucjonalizowanej formy (por. s. 193-195). Ostatnimi czasy trend ten – zgodnie z przytaczanymi danymi – przybiera na sile. Kwestię tę powinni poddać pod refleksję – mogącą stać się podstawą do podejmowania odpowiednich działań – ci, którym zależy na dobru Kościoła (por. s. 198).

Janusz Mariański, omawiając problemy związane z religią, twierdzi z nadzieją, że młodzież polska nie poszła w ślady rówieśników z Europy Zachodniej i zachowuje depozyt wiary, który odziedziczyła po poprzednich pokoleniach. „Głębokie procesy modernizacji społecznej nie wywarły wyraźnego wpływu na stan praktyk religijnych” (s. 404), a „kryzys wiary, w którym uczestniczy Kościół katolicki w Polsce, nie osiąga jeszcze punktu krytycznego” (tamże) – stwierdza socjolog, nie wykluczając jednak, że w kolejnych dekadach procesy sekularyzacji i indywidualizacji będą się pogłębiać.

Zdecydowanie ostrzej ocenia ekspert moralność młodzieży. Prezentowane w opracowaniu dane wskazują, że w wymiarze życia małżeńskiego i rodzinnego moralność ulega procesom pluralizacji, relatywizacji i indywidualizacji. Wielu młodych podchodzi do norm moralnych w sposób niejako „autorski” – uznając się bardziej za ich kreatorów i za reżyserów swojego postępowania, którzy zgodnie z własnymi gustami i wyobrażeniami (modelowanymi przez nurty ideowe zdominowane w społeczeństwach pluralistycznych i ponowoczesnych), wyznaczają jego wzorce, niż za adresatów wypracowanych przez tradycję standardów, którym należy się podporządkować. Osąd ten okazuje się szczególnie aktualny w odniesieniu do moralności seksualnej. Przemiany w tym wymiarze uważa Mariański za tak znaczne, że można – jego zdaniem – mówić o „erozji tradycyjnych przekonanych religijnych i moralnych” (s. 23),

a nawet o dokonującej się rewolucji obyczajowej (por. s. 403).

Autor podkreśla, że poważny kryzys dotyczy również respektowania norm związanych z nierozzerwalnością małżeństwa, czystością przedmażeńską oraz regulacją poczęć, a także z obroną życia (zarówno osób nienarodzonych, jak i starszych i chorych). Dostrzega on odchodzenie od rygoryzmu i podążanie ku pluralizacji i relatywizacji moralności w tej sferze. Badacz podkreśla, że doszło do rozdzielania tego, co religijne, i tego, co moralne, a to doprowadziło z kolei do pojawienia się „podwójnej tożsamości katolików: religijnej i moralnej, częściowo powiązanych ze sobą, a w wielu przypadkach całkowicie odrębnych” (s. 308n.). Niewątpliwie diagnoza taka wskazuje na stan swoistej schizofrenii. Utrzymywanie tego stanu przez dłuższy czas jest niemożliwe, należy zatem oczekiwać, jedna z występujących we wskazanej diadzie walencji przeważą.

Również w odniesieniu do kwestii bioetycznych – między innymi zapładniania pozaustrojowego *in vitro*, klonowania ludzi, związków homoseksualnych, adopcji dzieci przez pary jedнопłciowe, zmiany płci czy eutanazji – poglądy badanej młodzieży w większym stopniu kształtowane są przez „postępowe” ośrodki opiniotwórcze niż przez tradycję (por. s. 306n.). Autor publikacji zauważa, że rola Kościoła w kształtowaniu życia codziennego Polaków staje się coraz mniej istotna (por. s. 408). Kościół nie jest już uważany – jak niegdyś – za źródło zasad, którymi wierni powinni się kierować w swym postępowaniu. Nawet owo „staranie się” w wielu przypadkach znikło z horyzontu jednostek; zastąpiło je ostentacyjne odrzucenie norm głoszonych przez Kościół. Ponieważ za stanem świadomości podąża działanie, oczekiwać można zmian w funkcjonowaniu społeczeństwa, w którym żyjemy.

Lubelski socjolog nie tylko opisuje istniejący stan rzeczy, ale także jedno-

znacznie wskazuje na czynniki powodujące obserwowane zjawiska. Wymienia między innymi: środki masowej komunikacji, migracje, słabnącą moc socjalizacyjną rodziny, wzrastającą siłę oddziaływania środowisk rówieśniczych i procesy globalizacyjne (por. s. 309). Tego typu wyjaśnienia pozwalają rozumieć dokonujące się modyfikacje społeczeństwa oraz kierunek, w jakim zmiany te podążają.

Kolejny element, na którym skoncentrował uwagę Janusz Mariański, stanowią wartości, w omawianym opracowaniu podzielone na trzy grupy: wartości codzienne, wartości ostateczne oraz wartości podstawowe. W oparciu o przeprowadzone analizy autor stwierdza, że w badanym okresie kluczowe wartości nie uległy zasadniczym zmianom, lecz zachowały swoją pozycję: „Szczęście rodzinne, miłość, znalezienie własnego miejsca w społeczeństwie oraz zdobywanie ludzkiego zaufania” (s. 341) znajdowały się na szczycie hierarchii dóbr preferowanych przez młodzież zarówno w roku 1988, jak i 2017. Wartością, która w ocenie uczniów szkół średnich najbardziej straciła na znaczeniu, jest „głęboka wiara religijna” (tamże).

Zauważmy, że wartości odgrywają podstawową rolę we wszelkich odniesieniach człowieka. Nadają one kierunek myśleniu, dokonywanym wyborom, przyjmowanym sposobom działania. Wpływają też na to, które normy uznajemy za słuszne, a z którymi się nie identyfikujemy. Jeśli w badanym okresie nie zmienił się „szczyt” systemu aksjologicznego młodzieży szkolnej, to jak wyjaśnić olbrzymie zmiany, które zaszły w moralności, szczególnie w moralności seksualnej i małżeńsko-rodzinnej? Omawiana książka nie udziela wprost odpowiedzi na to pytanie, a wydaje się, że warto byłoby wyjaśnić tę kwestię. Oczywiście można poszukiwać wyjaśnienia na własną rękę (co jest przedsięwzięciem twórczym), jeśli jednak zostanie ono przedstawione przez autorytet

epistemiczny, uzyskujemy pewność, że jest właściwe.

Czytelnik omawianego dzieła znajdzie w nim natomiast odpowiedzi na wiele innych pytań związanych ze stosunkiem do religii, z moralnością i systemem wartości młodego pokolenia w okresie ostatnich trzydziestu lat, uzyska rozeznanie w kondycji tej części społeczeństwa pozwalające antycypować czekające nas zmiany w wymienionych obszarach, chociaż – jak zauważa Janusz Mariański – „przyszłość jest do pewnego stopnia niewiadomą” (s. 399). Analizy zaprezentowane przez niekwestionowany autorytet w dziedzinie socjo-

logii moralności i religii zostały oparte na bogatym materiale empirycznym, pochodzącym z własnych badań, jak i z badań innych naukowców, a jego interpretację obudowano najnowszymi teoriami socjologicznymi, co w połączeniu wielkim doświadczeniem i wiedzą autora omawianej książki gwarantuje jej najwyższą jakość.

Kontakt / Contact: Zakład Socjologii Wiedzy i Edukacji, Instytut Socjologii i Kognitywistyki, Wydział Historyczno-Socjologiczny, Uniwersytet w Białymstoku, pl. NZS 1, 15-420 Białystok, Poland
E-mail: zemlo@uwb.edu.pl